

Colofon

Uitgave: Het Overzicht, juni 2006
i.o.v. Gemeente Hengelo,
i.s.m. Hengelose Bouwstichting Ons Belang &
St. Joseph Wonen

Tekst: dr. J.B.H. de Haan

Eindredactie: mr. H.A.J. Meelissen, ing. N.S.A. Tienstra

Fotografie: dr. J.B.H. de Haan, drs. M. van Hellemond

© Het Overzicht, juni 2006. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gemelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Het Overzicht te Zwolle, die daartoe auteursrechthebbende is.

Inhoud

I. Inleiding	4
De waarde van de Nederlandse wederopbouwwijk	4
Het NoBO-programma	4
Deze rapportage	5
NoBO-pilotgebied Klein Driene Oost in Hengelo	5
Wensen woningcorporaties	5
Leeswijzer	6
II. Vraagstelling en methodiek	7
Toelichting op de stappen a t/m d	7
III. Concept en beschrijving van de wijk	9
Het sociaal-economische uitgangspunt	9
De opzet van Klein Driene	10
Latere veranderingen	10
Beknopte beschrijving van de wijk	10
IV. Waardering van de wijk Klein Driene	12
Geen traditionele 'monumentenzorg'-benadering	12
1. Begrenzing	13
2. Wegenstructuur	15
3. Groenstructuur	17
4a. Architectuur: exterieur	19
4b. Architectuur: interieur	22
5. Samenhang tussen begrenzing, structuren en architectuur	24
V. Uitgangspunten en handreikingen	26
1. Begrenzing	27
2. Wegenstructuur	27
3. Groenstructuur	28
4a. Architectuur: exterieur	28
4b. Architectuur: interieur	29
5. Samenhang	29
Literatuur	32

I. Inleiding

De waarde van de Nederlandse wederopbouwwijk

In tegenstelling tot wat het saaie imago van naoorlogse wijken doet vermoeden, is er juist in deze wijken sprake van een grote dynamiek: nergens in Nederland wordt zoveel gesloopt, gebouwd en gerenoveerd als de wijken van de wederopbouw. Dat hoeft alleen al door de hoeveelheid woningen die zich in deze wijken bevinden, niet te verbazen. Twee van zes miljoen Nederlandse woningen bevinden zich namelijk in wijken die gebouwd zijn in de periode van de wederopbouw (1945-1965).

Het grootschalig ingrijpen in wederopbouwwijken heeft zijn redenen. Zo heten de meeste woningen uit de wederopbouwperiode niet meer aan de huidige woonwensen te voldoen omdat ze te klein en slecht geïsoleerd zijn. Ook in esthetisch opzicht worden ze als verouderd ervaren: de architectuur van de wederopbouw krijgt vaak het stempel 'sober' en 'eentonig' mee. Meer waardering lijkt er te zijn voor het groene karakter dat veel naoorlogse wijken kenmerkt. Ook de groenvoorzieningen zijn echter aan verloedering onderhevig. Ook dit is mede te wijten aan de eenzijdige sociale samenstelling van de wijken en het steeds beperkter voorzieningenpakket dat daarvan het resultaat is.

Inmiddels zijn veel wijken uit de wederopbouw op de schop gegaan of staan er ingrijpende herstructureringsopgaven op stapel. De meeste van deze programma's gaan van grootschalige sloop en dito nieuwbouw, die zich vaak opvallend onderscheidt van wederopbouwarchitectuur: er zijn zelfs wederopbouwwijken waarin op grote schaal woningen in de populaire 'jaren '30-stijl' worden gebouwd.

Ondanks (of misschien wel mede dankzij) de sloopwoede, groeit het besef dat de wijken van de wederopbouw een belangrijk onderdeel zijn van het Nederlands cultureel erfgoed. De Nederlandse wederopbouwwijken vormen in stedenbouwkundig en architectonisch opzicht een belangrijke bijdrage aan het Europese denken over architectuur, economie, mensen en samenleving. De ontwerpers van de wederopbouwwijken braken met het klassieke denken over stedenbouw en architectuur: op voorheen vrijwel ongekennde schaal werd met toepassing van nieuwe materialen een geheel nieuwe samenlevingsvorm ontworpen die gestalte kreeg in wijken en buurten waarin (letterlijk) voor iedereen plaats was.

In toenemende mate is er aandacht voor de kwaliteiten en karakteristieken van de wederopbouwwijk. De groeiende waardering voor een leefomgeving die de sporen van de geschiedenis in zich draagt, vormt een bruikbare voedingsbodem voor de herontwikkeling van wederopbouwwijken met behoud van de bestaande kwaliteiten. Door de kenmerkende elementen van de wederopbouw te benoemen, kan een strategie ontwikkeld worden die zich richt op het behoud van het goede, met introductie van nieuwe elementen. Het nuchtere feit dat naoorlogse woningen niet meer beantwoorden aan de huidige vraag hoeft niet te leiden tot grootschalige sloop in wederopbouwwijken. Bestaande gebouwen en infrastructuur handhaven doet recht aan de kwaliteiten van de gebouwen, bestaande sociale structuren en de daaraan verbonden herinneringen.

Het NoBO-programma

De provincie Overijssel hecht veel waarde aan behoud en versterking van de ruimtelijke kwaliteit in de provincie. De cultuurhistorische component speelt in de provinciale visie op ruimtelijke kwaliteit een belangrijke rol. De provincie heeft daarbij een brede blik: het gaat bij het ontwikkelen van provinciaal beleid niet alleen om landschappen, oude steden en schilderachtige dorpjes, maar ook om bedrijventerreinen, nieuwbouwwijken én herstructureringswijken, die in bijna alle gevallen uit de periode van de wederopbouw dateren.

Om partijen die te maken hebben of krijgen met herstructureringsopgaven in wederopbouwwijken te stimuleren om bestaande kwaliteiten en kenmerken als inspiratiebron voor toekomstige ontwikkelingen te nemen, heeft de provincie een programma in het leven geroepen: **NoBO (Naoorlogse Bouw in Overijssel)**. Dit programma is

gericht op het in kaart brengen van de bestaande kenmerken en de daaraan te relatieren kwaliteiten van de Overijsselse wederopbouw wijken. Het programma zal resulteren in een concrete serie handreikingen die gebruikt kan worden bij het ontwikkelen van herstructureringsplannen in wederopbouw wijken. Het NoBO-programma kijkt door het ontwikkelingsgerichte en op toepassing gerichte aspect af van traditionele inventarisatieopgaven. Het Oversticht is door de provincie Overijssel aangewezen als uitvoerder van het NoBO-programma.

Deze rapportage

De eerste fase van het NoBO-programma bestaat uit de uitvoering van een pilot-onderzoek. Deze rapportage is daarvan het concrete resultaat. In de pilot staat een naoorlogse wijk in Overijssel centraal. De waardevolle kenmerken van deze wijk worden benoemd en op basis hiervan worden concrete handreikingen gedaan die als leidraad kunnen dienen bij de vormgeving en uitvoering van herstructureringsopgaven. Tegelijkertijd kan het onderzoek fungeren als voorbeeld voor toekomstige onderzoeken naar de kwaliteiten van andere wederopbouw wijken in Overijssel. De pilot heeft dus eveneens een experimenteel karakter.

Bij het formuleren van de handreikingen is niet alleen gekeken naar de 'vorm', maar ook naar de 'inhoud'. Dat wil zeggen dat niet alleen de (bestaande) vormen van wegen-, groenstructuur en architectuur als leidraad dienen, maar ook de uitgangspunten die bij de bouw van de wijk richtinggevend zijn geweest.

NoBO-pilot-gebied Klein Driene Oost in Hengelo

Na inventarisatie van wijken die mogelijk geschikt zouden kunnen zijn voor de pilot in de provincie Overijssel, is de wijk Klein Driene Oost (in het vervolg van deze rapportage ook wel simpelweg 'Klein Driene' genoemd) in Hengelo als pilotgebied aangewezen. De wijk stond op een lijst van waardevolle wederopbouwensembles in de gemeente Hengelo. Op basis van deze lijst stelt Het Oversticht in opdracht van de gemeente Hengelo redengevende omschrijvingen op ten behoeve van een eventuele gemeentelijke monumentenstatus. Vergelijking van de wijk Klein Driene Oost met de andere ensembles op de lijst wees uit dat de monumentale waarde van Klein Driene relatief hoog te noemen is.

Een belangrijk vertrekpunt bij het uitvoeren van het pilot-onderzoek was het besef dat herstructureringsopgaven altijd een gezamenlijke opgave zijn. De problemen van een wederopbouw wijk zijn niet alleen de problemen van de bewoners en de woningcorporaties, maar ook van de gemeente (en gemeenschap) als geheel. De betrokkenheid van zowel de relevante woningcorporaties als de gemeente Hengelo was voor het pilot-onderzoek dan ook een belangrijk gegeven. De gezamenlijkheid van de opgave wordt weerspiegeld in de opdrachtstructuur: de gemeente Hengelo fungeerde formeel als opdrachtgever, terwijl de woningcorporaties de uitvoering van het onderzoek financieel ondersteunden.

De redenen voor de keuze van Klein Driene Oost als pilotgebied voor het NoBO-programma waren uiteindelijk de volgende:

- de gaafheid van de oorspronkelijke structuur
- de relatieve gaafheid van de architectuur
- de variatie aan bouwtypen in de wijk
- de relatief compacte schaal van de wijk
- de voornemens van de voornaamste eigenaars van de gebouwen (twee Hengelse woningbouwcorporaties) om herstructureringsingrepen te plegen
- de wens van de gemeente Hengelo om met de woningcorporaties mee te denken over de te plegen ingrepen
- de behoefte van de gemeente Hengelo aan een ontwikkelingsgerichte inventarisatie van de wijk die gebruikt kan worden voor de ontwikkeling van een gemeentelijk toetsingskader voor wederopbouw wijken.

Wensen woningcorporaties

HBS Ons Belang

Hoewel de verhuur van woningen in de wijk Klein Driene op dit moment voor HBS Ons Belang geen probleem is, benadrukt de woningcorporatie de noodzaak van een bruikbare visie op de wijk. Vooral vanuit het oogpunt van de woonkwaliteit schiet de wijk volgens HBS Ons Belang tekort. De woningen zijn niet alleen te klein, ook het ontbreken van liften in de portieketagewoningen vormt een knelpunt. Ook speelt geluidshinder (vooral op vloerniveau) en het magere uitrustingsniveau van de woningen een rol. Het grote aandeel portieketagewoningen in Hengelo als geheel en in de wijk Klein Driene in het bijzonder staat bovendien het realiseren van een volledig gedifferentieerde wijk met huur- en koopwoningen voor verschillende sociale groe-

pen in de weg. Ook de parkeerproblematiek is groot: het huidige aantal parkeerplaatsen, die zich vooral langs de rijwegen bevinden, is te klein.

St. Joseph

Rond 1998 heeft St. Joseph besloten de bestaande woningen nog voor een periode van 15 jaar te exploiteren. Hoewel Klein Driene geen hoge prioriteit heeft, is er daarop wel veel geïnvesteerd in de woningen en in de woonomgeving. Hierbij werd onder meer nieuwe verlichting aangelegd en werden schuttingen verwijderd. De verhuur van woningen in Klein Driene bleek hierdoor een impuls te krijgen: op dit moment staan er geen woningen leeg en is er sprake van een wachttijd van 2 jaar. Op termijn streeft St. Joseph naar nieuwbouw. Renovatie zou vanwege de matige kwaliteit van de woningen te hoge kosten met zich meebrengen. Ook St. Joseph heeft veel portieketagewoningen in Klein Driene. Of en in welke mate de relatieve oververtegenwoordiging van dit type een probleem gaat vormen in de toekomst, kan de woningbouwvereniging op dit moment nog niet zeggen.

De belangrijkste problemen die St. Joseph ervaart, zijn in volgorde van importantie:

- het magere uitrustingsniveau en de geluidsgevoeligheid van de woningen
- het weinig gedifferentieerde woningaanbod
- het verdwijnen van goed gesorteerde wijkwinkels ten gunste van snackbars en cafés
- de eenzijdige nadruk op wonen. Gestreefd wordt naar een mix van wonen en werken
- de parkeerproblematiek

Leeswijzer

Deze rapportage is als volgt opgebouwd: na een korte bespreking van de grondgedachten van de wederopbouw en een beknopte beschrijving van de wijk Klein Driene Oost worden de aanwezige kwaliteiten vanuit vijf aandachtsvelden benoemd: de **begrenzing**, de **wegenstructuur**, de **groenstructuur**, de **architectuur** (exterieur en interieur) en de **samenhang**. De inventarisatie en waardering van de kwaliteiten binnen deze vijf thema's is gerelateerd aan de typische kenmerken van wederopbouwwijken die voor elk van de aandachtsvelden in een separaat tekstkader bovenaan staan vermeld.

Het resultaat van de inventarisatie is voor elk aandachtsveld een categorie 'te be-

houden elementen' en een categorie 'te versterken elementen'. In het laatste hoofdstuk worden per aandachtsveld handreikingen gegeven op basis waarvan behoud en versterking van de bestaande kwaliteiten in herstructureringsplannen vorm te geven is. Achterin dit rapport is een literatuurlijst opgenomen.

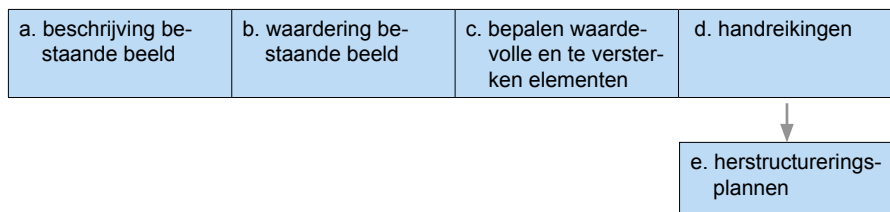
II. Vraagstelling en methodiek

De vraag die ten grondslag ligt aan deze rapportage, luidt:

'Waar liggen vanuit het perspectief van de cultuurhistorie de (her)ontwikkelingskansen van de wijk Klein Driene?'

Het beantwoorden van de vraag veronderstelt in de eerste plaats een helder beeld van de huidige situatie en een overzicht van de ontwikkelingsgeschiedenis. In de tweede plaats is een waardering noodzakelijk van de verschillende elementen waaruit het geheel van de wijk is opgebouwd. Deze waardering mondt uit in het benoemen van behoud- en ontwikkelingsmogelijkheden, die vergezeld gaan van een serie handreikingen. Deze handreikingen fungeren als onderlegger voor de uiteindelijk te ontwikkelen herstructureringsplannen. Deze zullen in de voorliggende rapportage vanzelfsprekend niet aan de orde komen.

Schematisch ziet het stappenplan er als volgt uit, waarbij de stappen a t/m d het onderwerp van deze rapportage vormen:

Toelichting op de stappen a t/m d

a. Beschrijving bestaande beeld

b. Waardering bestaande beeld

De eerste twee stappen (beschrijving en waardering) zijn het onderwerp van een in 2003 door Het Oversticht in opdracht van de gemeente Hengelo uitgevoerd onderzoek. De resultaten van dit onderzoek zijn in genoemd jaar gepresenteerd in het rapport 'Inventarisatie Klein Driene'. Dit rapport vormt het basisgegeven voor de voorliggende rapportage. Omwille van de leesbaarheid van de voorliggende rapportage, zijn de belangrijkste elementen uit het onderzoek uit 2003 in hoofdstuk III opgenomen.

c. Bepalen waardevolle en te versterken elementen

Om te bepalen welke waarden als uitgangspunt kunnen dienen bij het ontwikkelen van een visie op de wijk, is een methodiek ontwikkeld die gericht is op het in kaart brengen en waarderen van de bestaande kenmerken en kwaliteiten van de wijk. Uiteindelijk gaat het om het benoemen van de 'meerwaarde' van het bestaande; de elementen waarmee de wijk zich onderscheidt. Deze meerwaarden kunnen vervolgens als uitgangspunt en inspiratiebron voor de ontwikkelingskansen worden ingezet.

De belangrijkste uitgangspunten van de waarderingmethodiek zijn ontleend aan het werkboek *Wikken en wegen in waardevolle wijken* (Amsterdam 2001), en luiden als volgt:

- de methodiek is gebiedsgericht en niet objectgericht.
- het belang van de totale stedenbouwkundige compositie weegt even zwaar als de architectuurhistorische kenmerken van de bebouwing. De compositie kan namelijk, meer dan alleen de architectonische kwaliteit van objecten, een drager zijn voor de toekomst van een wijk.
- er is aandacht voor de cultuurhistorische betekenis van de beeldbepalende elementen in de openbare ruimte.
- er is aandacht voor de gelaagdheid in de tijd.
- er is zowel aandacht voor behoud van bestaande kwaliteiten als voor de ontwikkeling van nieuwe kwaliteiten.
- de relatie tussen architectonische en stedenbouwkundige kwaliteiten staat voorop.

d. Handreikingen

Bij het ontwikkelen en uitwerken van een ontwikkelingsperspectief is het zaak om de in stap c. benoemde elementen te vertalen in concrete handreikingen. De inbreng van de eigenaars, de beide woningbouwverenigingen, en de gemeente Hengelo is hierbij van groot belang. De handreikingen kunnen een algemeen of een meer specifiek karakter hebben: zo kunnen specifieke plekken die in de afgelopen decennia wijzigingen hebben ondergaan, benoemd worden als plaatsen waar (letterlijk) ruimte voor verandering en verbetering is. Het kan echter ook zijn dat bepaalde ontstaan-sideeën richtinggevend zijn. Zo kan een winkelgebied dat ooit als hart van de wijk functioneerde maar nu grotendeels leegstaat, opnieuw als hart van de wijk gaan functioneren door sloop van de bestaande bouw en het markeren van de centrale plaats in de wijk door een nieuw complex.

III. Concept en beschrijving v.d. wijk

In deze paragraaf worden kort de achterliggende gedachten benoemd die van invloed waren op het de stedenbouwkundig plan van de wijk Klein Driene Oost, gevolgd door een beknopte beschrijving van de kenmerken van de wijk. De basis voor deze beschrijving wordt gevormd door artikelen uit de tijd van de totstandkoming van de wijk (met name uit het *Tijdschrift Wederopbouw Hengelo (O)*) en de studie naar de waarde van de wijk die in 2003 in opdracht van de gemeente Hengelo door Het Oversticht is uitgevoerd. Voor een diepgaander beeld van Klein Driene Oost wordt naar deze teksten verwezen. De literatuurverwijzingen zijn achterin deze rapportage te vinden.

Het sociaal-economisch uitgangspunt

De uiterlijke verschijningsvorm van de wijk Klein Driene is niet los te zien van de intensieve gedachtenwisseling die in de jaren na de oorlog onder architecten plaatsvond. De omstandigheden nodigden uit tot debat: een groot deel van de woningvoorraad was verwoest of in slechte staat, terwijl de bevolking in rap tempo toenam. Deze bijzondere omstandigheden deden een groot beroep op de creativiteit van de architecten. Al tijdens de oorlog had bezinning op de ontwerpogave plaatsgevonden. In Doorn formuleerden bijvoorbeeld architecten van diverse 'scholen' (zowel modernistisch als traditioneel ingesteld) in de 'Studiegroep Woningarchitectuur' in gezamenlijkheid theoretische grondslagen voor de Wederopbouw.

De nieuwbouwwijk Klein Driene was natuurlijk in de eerste plaats bedoeld om de woningnood in de jaren na de oorlog te bestrijden. De wijk maakt deel uit van een Wederopbouwplan dat voor Hengelo was ontwikkeld onder leiding van C. Poude-

royen en W.R. van Couwelaar. Pouderoyen had het gebied rondom het centrum van Hengelo in acht wijken laten verdelen die van elkaar gescheiden werden door ruime groenzones. Aan de vormgeving van deze als autonome ruimtelijke eenheden op te vatten wijken lag de wijkgedachte ten grondslag. De wijk was naar de mening van de toonaangevende architecten het decor waaraan de bewoners het grootste deel van hun identiteit ontleenden: de wijk was immers de plaats waar men winkelde, naar school ging en 's zondags de kerk bezocht. Veelzeggend is het gegeven dat kantoren en 'werkplaatsen' niet in de woonwijken werden ondergebracht: begin- en eindpunt van de wijk was het gezinsleven en het daaraan gekoppelde contact tussen de generaties. Het doel van de architect was om de wijk zó te ontwerpen dat er een ware 'gemeenschap' kon ontstaan.

In de ontwerpogave kreeg de wijkgedachte een prominente plaats. Er werd benadrukt dat een nieuwe wijk niet alleen een oplossing voor de woningnood betekende, maar ook een verbetering van het contact tussen generaties en bevolkingsgroepen. Men stond een mix van sociale klassen en leeftijdscategorieën voor; de wijkbewoner had zijn leven lang in zijn eigen wijk een 'overzichtelijke en vertrouwde levenskring'.

Ook in het ontwerp van Klein Driene Oost speelden sociale gegevens een belangrijke rol. Er werd geprobeerd om voor elke 'gezinsvorm' een woonvorm te vinden, waarbij men per categorie tot ideale woning kwam:

- alleenwonenden in hoogbouw van zes lagen
- kleine gezinnen in etagebouw van vier lagen
- de middelgrote gezinnen en middenstand in drie lagen: een grote benedenverdieping met daarop twee andere waarvan de slaapverdieping zich op de derde laag bevindt
- grote gezinnen in eengezinshuizen met slaapverdieping
- bejaarden in huisjes waarbij wonen en slapen op de begane grond plaatsvinden

Alle woonvormen werden in kwantitatieve samenhang gebracht in een wooneenheid of 'stempel' (in de literatuur ook wel 'buurt' genoemd). Stempels zijn repeterende ensembles van hoog- en laagbouw. In elk stempel verhouden de woningtypen zich zoveel mogelijk tot elkaar volgens de bevolkingssamenstelling van Hengelo ten tijde van de bouw van de wijk. De achterliggende gedachte van deze opzet was het bewerkstelligen van een harmonieuze bevolkingssamenstelling en het creëren van een openbare ruimte met sociale betekenis, waar verschillende bevolkingsgroepen en verschillende generaties met elkaar in contact zouden treden. In elke stempel is

een centraal gelegen open gebied te vinden. Hier kon een speelterrein zijn, of was ruimte voor ander gemeenschappelijk groen. Elke stempel fungeerde in ruimtelijk opzicht als een soort eiland, dat van de buurstempels en de randbebouwing van de wijk werd afgescheiden door een verkeersstraat.

De opzet van Klein Driene

De eerste plannen voor de bebouwing van Klein Driene dateren al van voor de oorlog. De wijk was daarbij in eerste instantie gedacht als een traditioneel opgezette wijk met gesloten bouwblokken. Toen de wijk werd aangewezen als proefproject van de Nationale Woningraad kwam hierin verandering. Het bureau van de befaamde architecten Van den Broek en Bakema introduceerde voor Klein Driene West een voor Hengelo geheel nieuwe opzet in de vorm van stempels: repeterende patronen van bebouwing, afgewisseld met strokenbouw.

De nieuwe opzet zorgde niet alleen voor een geheel andere ruimtelijkheid, maar garandeerde eveneens een veel grotere bebouwingsdichtheid. De wegenstructuur en de situering van het groen uit het oude plan werden overigens wél aangehouden. Klein Driene Oost kreeg een opzet die weliswaar vergelijkbaar is met die van het westelijke gedeelte, maar maakt door zijn veel traditionalistischer uitgevoerde architectuur en geringere gemiddelde bebouwingshoogte een geheel andere indruk. In opdracht van woningbouwverenigingen St. Joseph en Ons Belang werden hier stempels en bouwblokken ontworpen door architectenbureaus die een traditionalistische ontwerptrant bezaten. Door Ons Belang werd het bureau H. en A.H. Klomp uit Enschede ingeschakeld, terwijl St. Joseph het bureau H. van Putten uit Bussum opdracht gaf.

Latere veranderingen

Na de voltooiing van Klein Driene Oost hebben geen ingrijpende veranderingen meer plaatsgevonden. Er is alleen sprake van nieuwbouw aan de westzijde van de Symfoniestraat, de zuidzijde van de Schumannstraat (oostelijke gedeelte) en aan de Schubertstraat (eerste stempel zuidzijde). De stedenbouwkundige structuur werd daarbij niet gewijzigd.

Momenteel bestaan er plannen voor de sloop van de bebouwing aan de Händel-

straat, de meest oostelijke straat van de wijk. Het lag in de bedoeling van HBS Ons Belang om na gereedkoming van de nieuwbouw aan de Händelstraat de bebouwing van de 'stempels' in bezit van HBS Ons Belang fasegewijs te slopen dan wel te renoveren. De sloopvergunning voor de gebouwen aan de Händelstraat is in 2005 door de gemeente Hengelo afgegeven. Concrete plannen zijn in ontwikkeling.

Beknopte beschrijving van de wijk

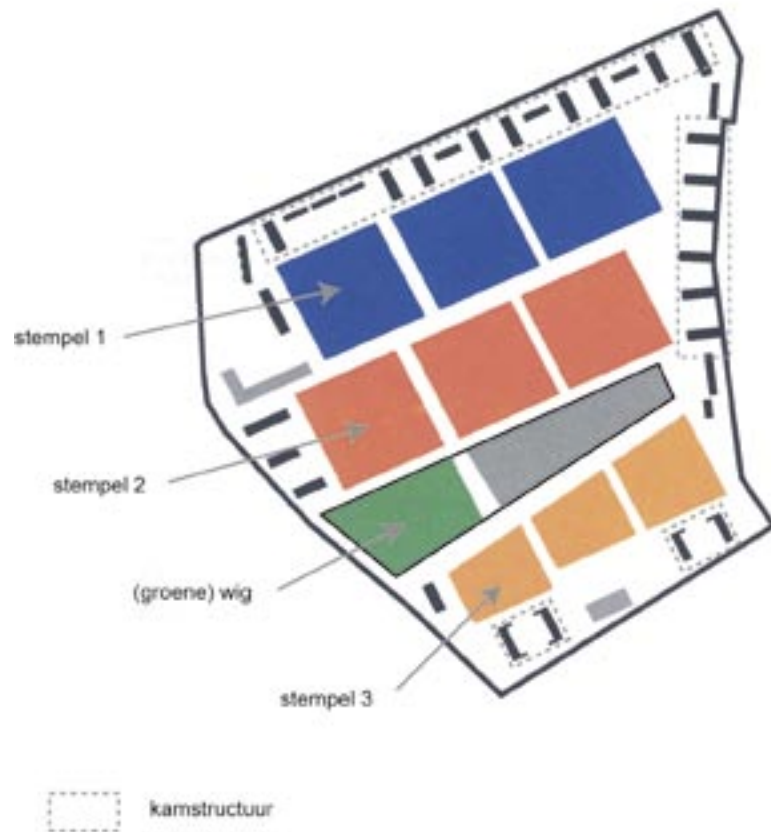
Klein Driene Oost is de oostelijke helft van de wijk Klein Driene, die op circa 2 kilometer ten noordoosten van het stadscentrum van Hengelo ligt. De wijk Klein Driene Oost wordt begrensd door de Oldenzaalsestraat aan de noordzijde, de Josef Haydnlaan aan de westzijde, de spoorlijn naar Oldenzaal aan de zuidzijde en de Händelstraat aan de oostzijde. [Afb. 1](#)

De **verkeersstructuur** van de wijk bestaat uit in oost-westelijke richting lopende ontsluitingsstraten, met de Händelstraat als noord-zuidelijk gerichte oostelijke aftakking. Tussen de ontsluitingsstraten lopen smallere 'woonstraten'. [Afb. 1, 4 \(p.15\)](#) Parkeren vindt plaats langs de straten en in de geclusterde garagevoorzieningen (ondermeer te vinden aan de Bachstraat en de Händelstraat).

Afb. 1 Plattegrond

De **stedenbouwkundige hoofdstructuur** van de wijk bestaat uit vier grofweg evenwijdig lopende bebouwingsstroken, die in oost-westelijke richting georiënteerd zijn. Afb. 2 De bebouwingsstroken worden van elkaar gescheiden door vier straten, van noord naar zuid: de Bachstraat, de Schubertstraat, de Schumannstraat en de Mozartlaan. Drie van de vier stroken bestaan elk uit drie stempels (repeterende ensembles van bouwvolumes) terwijl tussen de Schumannstraat en Mozartlaan een

Afb. 2 Bebouwingsstructuur

'voorzieningsstrook' ligt. Dez strook kenmerkt zich aan de westzijde door een groot grasveld dat als het ware als podium dient voor het kerkgebouw aan de westzijde van de Josef Haydnlaan, in Klein Driene West.

De opzet van de stempels gaat uit van een afwisseling tussen hoge en lage bebouwing en bestaat uit verschillende woningtypen. De woningen aan de randen van de stempels zijn naar buiten gericht en vormen de straatwanden van de wijk. De bebouwing van de straten aan de randen van de wijk kenmerkt zich door de kamstructuur (de gebouwen staan haaks op de straat).

De **groenstructuur** van de wijk wordt in hoofdzaak gevormd door de profielen van de vier hoofdstraten: een rijbaan met aan weerszijden grasstroken en trottoirs. De belangrijkste as binnen deze structuur is de Schubertstraat, die aan de noordzijde een groenstrook van twaalf meter breed heeft, waarop een trottoir is aangelegd. De Händelstraat, waarvan de bebouwing haaks op de straat staat, heeft een bij uitstek groen karakter doordat de ruimte tussen de gebouwen met gras en bomen is opgevuld. Dat geldt ook voor andere randstraten (zoals de Bachstraat) en voor de middegebieden van de stempels.

Er staan verschillende woningtypen in Klein Driene Oost. Er zijn grosso modo vier typen: de eengezinswoning, de flatwoning (portiek-etageflats), de seniorenwoningen en de woon-winkelgebouwen. De vormgeving van deze gebouwen laat een combinatie zien van de twee belangrijkste naoorlogse stromingen: het Traditionalisme en het Modernisme. Traditionalistisch zijn het gebruik van baksteen, de toepassing van zadeldaken met pannen en (deels verdwenen) betonnen sierelementen. De grote glasvlakken zijn daarentegen eerder als modernistisch te beschouwen.

IV. Waardering v.d. wijk Klein Driene

De waardering van de wijk Klein Driene vindt plaats op basis van vijf aandachtsvelden: de begrenzing, de wegenstructuur, de groen- en waterstructuur, de architectuur en de samenhang tussen de genoemde elementen. Voor elk aandachtsveld is omkaderd aangegeven welke typische kenmerken het betreffende aandachtsveld in de Nederlandse wederopbouw wijken heeft.

Elk aandachtsveld werpt zijn eigen specifieke vragen op. Deze vragen worden beantwoord vanuit een historisch, hedendaags en toekomstgericht perspectief. Dit leidt tot de volgende vragen, die in de volgende paragrafen per aandachtsveld worden beantwoord:

1. Hoe is het?
2. Hoe was het?
3. Welke elementen worden hoog gewaardeerd? Wat zijn de kenmerkende elementen?
4. Welke elementen dienen behouden te blijven en kunnen als inspiratiebron voor toekomstige ontwikkelingen dienen?

In de praktijk zijn de vragen 1. en 2. vaak op dezelfde wijze te beantwoorden, gezien de relatieve gaafheid van de wijk. De vragen 3. en 4. leveren de aanzet voor de concrete handreikingen, die in hoofdstuk V op een rijtje worden gezet. Hoofdstuk IV levert dus de basis, terwijl in hoofdstuk V aan de orde komt hoe de bestaande kwaliteiten bewaard dan wel versterkt kunnen worden.

Geen traditionele 'monumentenzorgbenadering'

Benadrukt moet worden dat de bovenstaande verdeling in aandachtsvelden niet de klassieke opbouw van een monumentale waardenstelling volgt. Een dergelijke waardenstelling geeft namelijk geen opening voor ontwikkeling, gericht als zij is op behoud van de beschreven waarden: de waarden worden als eindpunt en definitieve vorm van een reeks ontwikkelingen beschouwd. In deze rapportage wordt de waardenstelling juist gebruikt als beginpunt voor nieuwe ontwikkelingen. De handreikingen en richtlijnen die dienen om deze ontwikkelingen ruimtelijk vorm te geven, zijn echter ook in dit geval wel degelijk gericht op behoud en versterking van de aanwezige waarden.

1. Begrenzing

Typische kenmerken wederopbouwwijk:

Wederopbouw wijken worden gekenmerkt door **heldere begrenzingslijnen**:

- de wijk is vanaf de buitenkant herkenbaar.
- in de wijk zelf zijn afzonderlijke buurten (dikwijls in de vorm van stempels) afzonderlijk herken- en beleefbaar.

Afb. 3 Begrenzing

a. Hoe is het?

Wie de wijk vanaf de buitenzijde beschouwt, ervaart de wijk zich als een herkenbare eenheid.

Dit komt door:

- de heldere buitengrenzen van de wijk in de vorm van brede verkeerswegen aan noord- en westzijde, de spoorlijn aan de zuidzijde en het kassengebied aan de oostzijde-de toepassing van kamstructuren (bouwwerken haaks op de straat) aan de randen, waardoor de blik de wijk in wordt getrokken. [Afb. 2 \(p.11\)](#), [3](#)
- het gebruik van gebouwen die aan de randen van de wijk fungeren als signaalpunten. Dit geldt bijvoorbeeld voor winkelcentrum de Kleine Noork op de zuidwestelijke hoek van de Josef Haydnlaan en de Schubertstraat (entreepunt) en het hogere bouwblok in het noordelijke deel van de Händelstraat, dat vanaf de Oldenzaalsestraat zichtbaar is. [Afb. 3](#)

De wijk maakt van binnenuit beschouwd een open indruk

Dit komt door:

- de lengte en breedte van de voornaamste straten: de Schubertstraat, de Mozartlaan en de Händelstraat.
- de oppervlakte van het groene tapijt ten noordoosten van de Raphaëlkerk (Klein Driene West).

De afzonderlijke stempels worden als autonome ruimtelijke eenheden ervaren

Dit komt door:

- het besloten karakter van de binnenterreinen
- het contrast tussen de stempelbebouwing en de losse, opener kamstructuur van de randbebouwing. [Afb. 2 \(p.11\)](#)
- de toepassing van minder brede wegen en voetpaden binnen de stempels
- het privé-karakter van de naar binnen gerichte achtertuinen van de bebouwing van de stempels.

b. Hoe was het?

Zoals boven omschreven.

c. Welke elementen worden hoog gewaardeerd?

De helderheid van de begrenzing, zowel in- als extern gericht.

d. Samenvatting

Welke elementen behouden?	Welke elementen versterken?
De helderheid van de begrenzing.	De rol van visitekaartje van gebouwen/complexen die als markeringspunt dienen en de wijk van buitenaf 'neerzetten'.
De tegenstelling tussen de 'losse' opzet van de bebouwing aan de randen en de strakkere organisatie van de stempels. (N.B. dit gegeven staat los van de vraag waar toekomstige buitengrenzen kunnen komen te liggen.)	
Het eilandachtige, besloten karakter van de afzonderlijke stempels.	

2. Wegenstructuur

Typische kenmerken wederopbouwwijk:

Wederopbouw wijken worden gekenmerkt door een **doelmatige en overzichtelijke wegenstructuur** voor alle verkeersdeelnemers:

- rechte wegen en lange zichtlijnen voor automobilisten
- fietsroutes zijn in de rijwegen geïntegreerd
- voetpaden voor voetgangers evenwijdig aan de rijwegen
- in de stempels diagonaal lopende voetpaden om ontmoetingen te bevorderen

Door breedte en straatprofiel neemt een weg een specifieke plaats in binnen de 'logistieke hiërarchie': een weg is onmiddellijk herkenbaar als meer of minder belangrijke rijweg of voetpad.

Afb. 4 Wegenstructuur

a. Hoe is het?

De verkeersstructuur van de rijwegen in Klein Driene is doelmatig en overzichtelijk te noemen.

Dit komt door:

- de breedte en lengte van de hoofdwegen, waardoor rotondes, kruisingen en verkeerslichten overbodig zijn. [Afb. 4](#)

Er is sprake van een duidelijke hiërarchie tussen de primaire en secundaire wegen en voetpaden.

Dit komt door:

- de breedte van de wegen. Hoe belangrijker, hoe breder.
- de indeling van het straatprofiel: rijweg met groen en trottoirs aan weerszijden en straten met trottoirs aan weerszijden zonder groen, voetpaden met groene stroken. [Afb. 5a, 5b \(p.16\)](#)

Er is onvoldoende parkeerruimte.

Dit komt door:

- de verhoudingsgewijs geringe hoeveelheid parkeerplaatsen langs en de straten.
- de verhoudingsgewijs geringe hoeveelheid garages.

b. Hoe was het?

Grotendeels zoals boven omschreven.

De afsluiting van de noordelijke aansluiting van de Händelstraat op de Oldenzaalsestraat enkele jaren geleden is een minimale aantasting van de wegenstructuur.

Er was voldoende parkeerruimte.

Dit komt door:

- de toename van het autobezit.

c. Welke elementen worden hoog gewaardeerd?

De helderheid van de wegenstructuur.

De hiërarchie tussen de verschillende wegtypen in Klein Driene.

d. Samenvatting

Welke elementen behouden?	Welke elementen versterken/ als inspiratiebron gebruiken?
De heldere en overzichtelijke wegenstructuur.	idem
De herkenbare plaats van een weg in de logistieke hiërarchie, tot uiting komend in onder meer breedte en straatprofiel.	idem
	De ruime parkeermogelijkheden voor de bewoners en bezoekers van de wijk.

Afb. 5a Mozartlaan: breed, met grasstroken en trottoirs aan weerszijden.

Afb. 5b Andantehof: smal looppad door het groen.

3. Groenstructuur

Typische kenmerken wederopbouwwijk:

Wederopbouw wijken worden gekenmerkt door de toepassing van **veel groen**, zowel in de vorm van gras en lage beplanting als in bomen en struiken.

Het groen heeft voor een groot deel een openbaar karakter en vormde de 'ontmoetingsplaats' voor de bewoners van de wijk.

Afb. 6 Groenstructuur

a. Hoe is het?

Groen is in Klein Driene prominent aanwezig, zowel horizontaal (gras, bodembedekkers) als verticaal (bomen, hogere struiken).

Dit komt door:

- het aantal vierkante meters openbaar en openbaar 'ogend' groen.
- de groenstroken aan weerszijden van de hoofdwegen in de wijk.
- de prominente plaats van het grasveld aan de Josef Haydnlaan.
- de hoeveelheid bomen.

Het groen is niet overal goed beleefbaar.

Dit komt door:

- de hoeveelheid geparkeerde auto's in de wijk.

Er is sprake van een duidelijke hiërarchie in de beplanting.

Dit komt door:

- de toepassing van grote solitaire bomen aan de belangrijkste wegen.
- de toepassing van lage beplanting aan de minder belangrijke straten.

Er is sprake van een grote variëteit aan toegepaste boomsoorten.

Dit komt door:

- de toepassing van een gericht boomplantbeleid, waarin het bomenbestand een opvoedkundig element vertegenwoordigde.

Met name aan de randen van de wijk zorgen de hoge, volgroeide bomen voor 'donkere' plekken.

Dit komt door:

- de ouderdom van de bomen. [Afb. 6](#)
- de hoog opgaande struiken.

b. Hoe was het?

Het groen was beter beleefbaar door het geringe aantal geparkeerde auto's in de wijk.

Dit kwam door:

- het gegeven dat minder mensen in de jaren '50 en '60 over een eigen auto beschikten.

Het oorspronkelijke beeld gaf beplanting met een laag en open karakter te zien. Afb. 7a, 7b

Dit kwam door:

- het feit dat de bomen en struiken bij de aanleg van de wijk nog jong waren.

Het oorspronkelijke beeld van de groenstructuur was kleuriger. Afb. 7a, 7b

Dit kwam door:

- de bloemperken die volgens historische foto's in de wijk waren aangelegd.

c. Welke elementen worden hoog gewaardeerd?

Het groene karakter van de wijk.

Het openbare karakter van het groen.

De diversiteit van het bomenbestand in de wijk.

d. Samenvatting

Welke elementen behouden?	Welke elementen versterken?
De hoeveelheid groen.	De oorspronkelijke kleurenrijkdom (bloemen).
Het openbare karakter van het groen.	Het oorspronkelijke open en lichte karakter van het groen.
De diversiteit van het bomenbestand.	De beleefbaarheid van het groen, die vooral onder druk staat door de parkeerproblematiek.

Afb. 7a Jonge beplanting: open karakter.

Afb. 7b Bloemperken

4a. Architectuur: exterieur

Typische kenmerken wederopbouwwijk:

De architectuur van de wederopbouw wijken wordt gekenmerkt door twee stromingen: **het Traditionalisme en het Modernisme**. In veel van de vroege wederopbouw wijken (tot circa 1955), is van een combinatie van beide stromingen sprake.

De architectuur van een wederopbouw wijk kenmerkt zich door een grote uniformiteit: veel gebouwen zijn gelijkwaardig in vormgeving. Het gebruik van pre-fab-elementen om de bouwkosten te drukken is hieraan mede debet.

De architectuur is dikwijls sober: details worden ingezet om gebouwen of gebouwdelen te onderscheiden.

Geleding van de straatgevels, door in- en uitspringende geveldelen en de groepering en indeling van de vensters zijn de voornaamste kenmerken van de architectuur.

Afb. 8a Ritmische geleding straatwand

Afb. 8b Ritmische geleding straatwand

a. Hoe is het?

Er is sprake van een grote mate van uniformiteit.

Dit komt door:

- de eenheid in vorm en materiaalgebruik.
- de toepassing repeterende ensembles in de stempels.
- de uniforme behandeling van woningen enerzijds en gebouwen met een bijzondere functie anderzijds.

Gebouwen/complexen met een bijzondere functie hebben afwijkende plattegronden.

De gevelwanden zijn ritmisch geled. Afb. 8a, 8b

Dit komt door:

- de repetitie van haaks op en evenwijdig aan de weg gesitueerde bouwblokken.
- de toepassing van uitspringende ingangs- en trappartijen aan de voorgevel van de appartementsgebouwen.

Het architectonische beeld is strak en eenvoudig.

Dit komt door:

- het rationele (economische) uitgangspunt bij de bouw van de wijk.
- het verwijderen van de oorspronkelijke decoratieve details.
- het vervangen van de oorspronkelijke kozijnindeling.

De gebouwen van HBS Ons Belang onderscheiden zich van de gebouwen van St. Joseph. Afb. 9a, 9b (p.20)

Dit komt door:

- de toepassing van een andere kleur baksteen.
- de toepassing van andere kleuren voor het schilderwerk.

Op subtiele wijze zijn er door de toepassing van decoraties boven de ingangspartijen dwarsverbanden tussen de noordelijke en de zuidelijke stempels van St. Joseph gelegd. Afb. 10 (p.21)

Dit komt door:

- de gebruikte motieven in de betondecoratie boven de ingangspartijen van de haaks op de hoofdwegen gesitueerde bouwblokken.

Kunst is toegepast op gebouwen met een bijzondere functie.

- in Klein Driene geldt dit voor het woon-winkelcomplex tussen de Schumannstraat en de Mozartlaan en het ten noord-oosten hiervan gelegen (voormalige) schoolgebouw. Afb. 11 (p.21)

b. Hoe was het?

De ritmiek van de gevelwanden werd meer dan nu het geval is versterkt door het kleurgebruik.

De soberheid van de architectuur werd door de toepassing van details verlevendigd. Afb. 12 (p.22)

Dit kwam tot uiting in:

- betonnen ornamenten op de ingangs- en traprisalieten.
- de 'schouders' op de kopse gevels.
- de roedeverdeling van de ramen.

c. Welke elementen worden hoog gewaardeerd?

De architectonische afstemming tussen de gebouwen in de wijk.

De herkenbaarheid van de vormtaal van de wederopbouw.

Nog aanwezige details zoals gevelplastic en kunstwerken.

d. Samenvatting

Welke elementen behouden?	Welke elementen versterken?
De architectonische eenheid van de wijk.	De toepassing van kleur om gevelritmiek te versterken.
De toepassing van kunst en decoratieve details om uniformiteit te doorbreken en samenhang te creëren.	De toepassing van afwijkende raamindelingen om evenwicht in het gevelbeeld te brengen.

Afb. 9a Architectuur HBS Ons Belang

Afb. 9b Architectuur St. Joseph

- relatie tussen motieven in de betondecoraties bij deingangsportieken
- portieketageflat St. Joseph met betondecoraties boven deingangsportieken

Afb. 10 Relaties op detailniveau

Afb. 11 Kunstwerken

Afb. 12 Details

4b. Architectuur: interieur

a. Hoe is het?

Veel van de woningen in Klein Driene zijn naar hedendaagse maatstaven klein.

Veel van de woningen in Klein Driene zijn naar hedendaagse maatstaven gehorig.

Dit komt door:

- het gebruik van een dunne betonplaten vloer, die de geluiden gemakkelijk transporteert.
- de toepassing van dunne dragende muren.

Veel van de woningen in Klein Driene zijn slecht geïsoleerd.

Veel van de portieketageflats zijn naar hedendaagse maatstaven gebrekkig ontsloten.

Dit komt door:

- het ontbreken van liften.

De opzet van de woningen maakt een maximale lichtinval mogelijk.

Dit komt door:

- de toepassing van veel glas.

b. Hoe was het?

De woningen in Klein Driene werden gewaardeerd als optimaal toegesneden op de wooneisen die destijds gesteld werden. [Afb. 13 \(p.23\)](#)

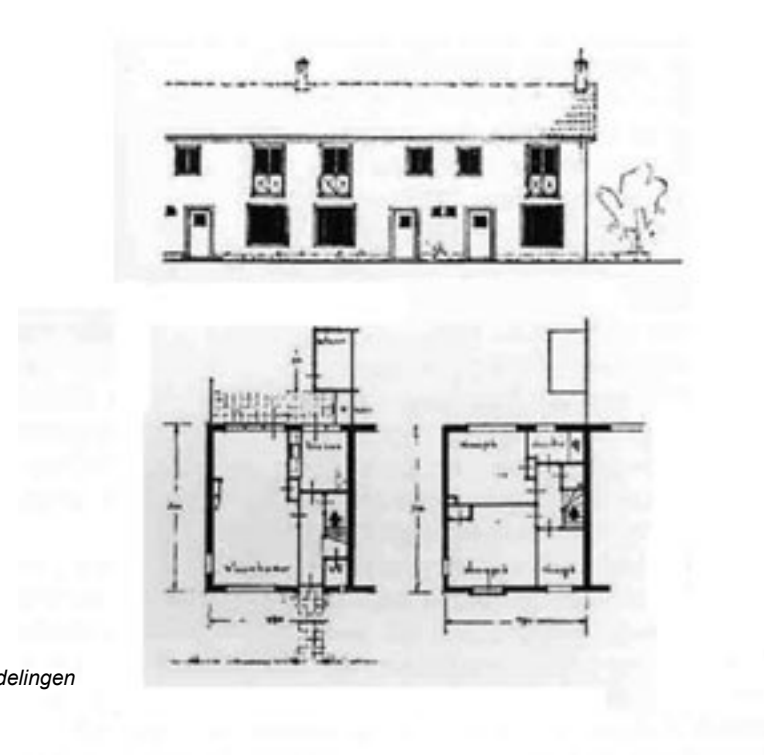
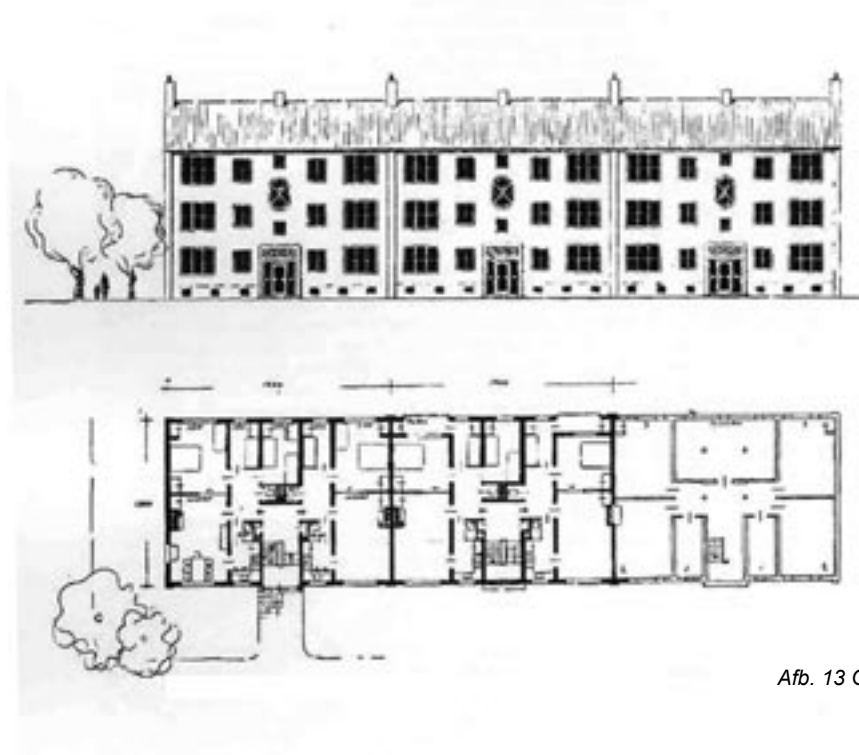
c. Welke elementen worden hoog gewaardeerd?

De lichttoetreding tot de woningen.

Het compacte karakter van de woningen: resultaat van de doelmatige, efficiënte opzet.

d. Samenvatting

Welke elementen behouden?	Welke elementen versterken/ als inspiratiebron te gebruiken?
Het lichte karakter van de woningen.	Het idee dat de indeling van het huis op de daarin onder te brengen gezinsvormen en leefpatronen toegesneden dient te zijn.

Afb. 13 Oorspronkelijke indelingen

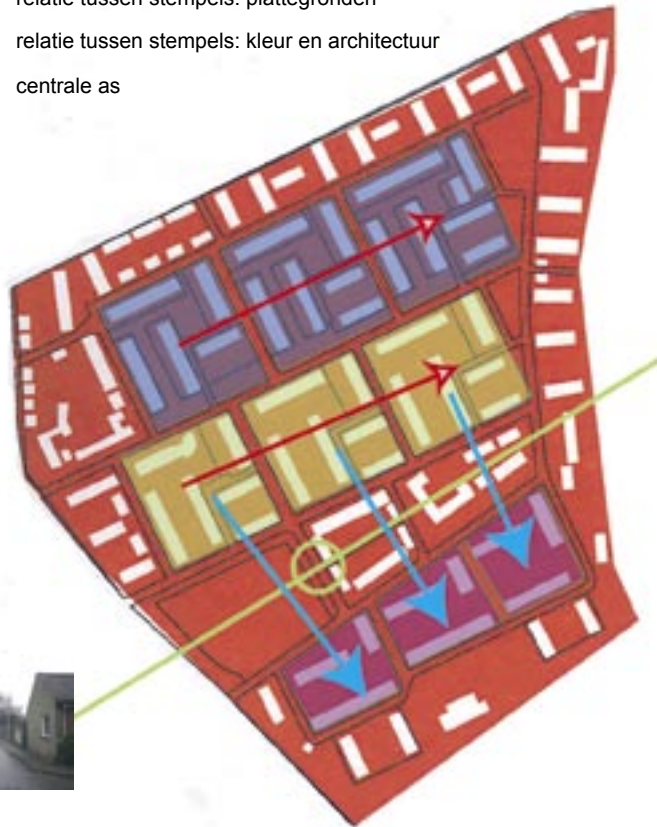
5. Samenhang tussen begrenzingen, structuren en architectuur

Typische kenmerken wederopbouwwijk:

In een wederopbouwwijk is sprake van een **sterke samenhang tussen begrenzingen, structuren en architectuur**. Van deze samenhang kan tussen verschillende niveaus sprake zijn:

- de indeling en vormgeving van de openbare ruimte.
- de groenstructuur.
- de verkeersstructuur en de wegen.
- de situering en de vormgeving van de architectuur.
- de functies.

- relatie tussen stempels: plattegronden
- relatie tussen stempels: kleur en architectuur
- centrale as

Afb. 14 Samenhang/verbanden

a. Hoe is het?

Er is sprake van een **grote samenhang tussen de begrenzingen, de structuren en de architectuur: al deze elementen staan in onderlinge relatie met elkaar, zowel in het ruimtelijke als het platte vlak.**

Dit komt ondermeer tot uiting in:

- de repetitie van de plattegronden in de stempels.
- de subtiële wijze waarop de drie stempeltypen op elkaar betrokken zijn: de noordelijke stempels van HBS Ons Belang komen niet in kleur en vormgeving met de ten zuiden daarvan gelegen stempels van St. Joseph overeen, maar wél qua plattegrond. Daarentegen komen de kleuren en vormgeving van de bebouwing in beide stempeltypen van St. Joseph (ten noorden en zuiden van de groene as) wél onderling overeen, maar de plattegronden van de stempels daarentegen weer niet. [Afb. 14](#)
- de toepassing van balkons, deuren en vensters in de naar de straat gerichte korte gevels van de meerlaags strokenbouw.
- de gebruikte motieven in de betonplaatwerk van de toegangen van de haaks op de hoofdwegen gesitueerde portieketageflats in de stempels van St. Joseph zorgen voor een noord-zuid gerichte verbinding.

b. Hoe was het?

Grotendeels als boven omschreven.

Er is van weinig aantasting sprake. Alleen de vervanging van een bouwblok aan de zuidzijde van de Schumannstraat enkele jaren geleden, heeft de samenhang in de straatwand verkleind. [Afb. 15 \(p.25\)](#)

c. Welke elementen worden hoog gewaardeerd?

De sterke mate van samenhang tussen begrenzingen, structuren en architectuur.

d. Samenvatting

Welke elementen behouden?	Welke elementen versterken/ als inspiratiebron te gebruiken?
De sterke samenhang tussen begrenzingen, structuren en architectuur.	De samenhang tussen structuren en architectuur van de wijk enerzijds en de functies van de locaties (belangrijke gebouwen op belangrijke locaties).

Afb. 15 Nieuwbouw aan de Schubertstraat

V. Uitgangspunten en handreikingen

Uit de waardering die in het voorgaande hoofdstuk gegeven is, kunnen handreikingen voor toekomstige ontwikkelingen worden afgeleid. De tabel die onder d. voor elk aandachtsveld is genoemd, vormt de basis voor de formulering van concrete handreikingen en voorwaarden voor de ontwikkeling van Klein Driene Oost. De handreikingen kunnen echter helpen bij het vinden van een oplossing, waarbij de bestaande kwaliteiten van de wijk als uitgangspunt kunnen dienen en zelfs versterkt kunnen worden.

Voor een wijk als Klein Driene Oost zijn honderden plannen te bedenken. Deze variëren van grootschalige sloop en nieuwbouw tot behoedzame renovatie van het bestaande. En ook bij alles wat daar tussen ligt, is de hoeveelheid denkbare oplossingen vrijwel oneindig. Het is dan ook ondoenlijk om handreikingen te formuleren die zodanig van karakter zijn dat ze bruikbaar zijn voor elk van de afzonderlijke plannen die voor Klein Driene Oost of voor bepaalde gebieden in Klein Driene Oost ontwikkeld kunnen worden. De ruimtelijke consequenties zijn immers voor elke locatie anders en hangen bovendien af van de specifieke problematiek en de kaders (financieel en tijds technisch) die initiatiefnemers stellen. Daarbij dient elke ingreep in een wijk als Klein Driene Oost in samenhang met mogelijke toekomstige ontwikkelingen en ontwikkelingen elders te worden bekeken.

De in dit hoofdstuk gegeven handreikingen zijn per aandachtsveld gegeven. Welke aandachtsvelden en bijbehorende richtlijnen voor een gewenste ingreep van toepassing zijn, hangt van de aard van de ingreep af. De richtlijnen variëren van algemeen tot gedetailleerd: in het ene geval hebben ze betrekking op de samenhang van de wijk als geheel, in het andere gaan ze in op de toepassing van bouwkundige details of doen ze voorstellen voor concrete ingrepen. In enkele gevallen is een tekstkader toegevoegd waarin suggesties voor ingrepen worden gedaan.

Aan de specifieke handreikingen gaan twee belangrijke uitgangspunten vooraf:

Sloop is niet het uitgangspunt.

De historische gelaagdheid van de wijk kan alleen in stand blijven door behoedzaam met sloop te zijn. Het historische karakter van de bestaande bebouwing kan door reconstructie van de oorspronkelijke toestand zelfs een geheel eigen kwaliteit binnen de wijk worden

Behoud van alle bestaande gebouwen is evenmin het uitgangspunt.

Door bij het opstellen van herstructureringsplannen rekening te houden met de typische kenmerken van de wederopbouwwijk (zie de kaders op de pagina's 19, 21, 23, 26, 29 en 31), zijn nieuwe ontwikkelingen goed mogelijk. Deze hoeven niet te leiden tot aantasting van de bestaande karakteristieken.

Begrenzing

Welke elementen behouden?	Hoe? (handreikingen)	Welke elementen versterken/als inspiratiebron gebruiken voor nieuwe ontwikkelingen?	Hoe? (handreikingen)
De helderheid van de begrenzing.	Handhaven van heldere buitengrenzen. Handhaven van de deels haaks op de grensstraten gesitueerde bebouwing die de blik als het ware de wijk in trekt. Handhaven van het groene tapijt ten noordoosten van de Raphaëlkerk (Klein Driene West).	De rol van visitekaartje van gebouwen/complexen die als markeringspunt dienen en de wijk van buitenaf 'neerzetten'.	Op plekken waar de wijk zich naar het omliggende gebied presenteert, kun je in geval van sloop afwijkende gebouwen neerzetten. Op plekken die een belangrijk onderdeel van de ruimtelijke structuur vormen, opvallende gebouwen neerzetten.
De tegenstelling tussen de 'losse' opzet van de bebouwing aan de randen en de strakkere organisatie van de stempels.	Handhaven van de losse opzet van de randstraten. Handhaven van de strakkere opzet van de stempels.	De tegenstelling tussen de 'losse' opzet van de bebouwing aan de randen en de strakkere organisatie van de stempels.	Door de situering van de gebouwen aan de rand van de wijk af te laten wijken van die van de stempels. Dat wil zeggen: losse structuren in de randstraten en een strakke opzet in de stempels.
Het eilandachtige, besloten karakter van de afzonderlijke stempels.		Het eilandachtige, besloten karakter van de afzonderlijke stempels.	Door de open ruimte met openbaar karakter als middelpunt van elk stempel te nemen.

Wegenstructuur

Welke elementen behouden?	Hoe? (handreikingen)	Welke elementen versterken/als inspiratiebron gebruiken voor nieuwe ontwikkelingen?	Hoe? (handreikingen)
De heldere en overzichtelijke wegenstructuur.	Door de hoofdopzet van de wegenstructuur in stand te houden.	De lange zichtlijnen.	De lange zichtlijnen instandhouden door geen kronkelende wegenstructuur te introduceren. Geen rotondes, kruisingen en verkeerslichten toe te passen.
De herkenbare plaats van een weg in de logistieke hiërarchie (tot uiting komend in onder meer breedte en straatprofiel).	Door breedte en straatprofiel te handhaven.	De herkenbare plaats van een weg in de logistieke hiërarchie (tot uiting komend in onder meer breedte en straatprofiel).	Door bij renovatie of aanleg van nieuwe wegen in breedte en straatprofiel het belang van de weg aan te duiden.
		De voorheen ruime parkeermogelijkheden.	Door de parkeermogelijkheden uit te breiden, bijvoorbeeld door het realiseren van parkeerplaatsen in het talud van het binnengebied.

Suggesties voor het situeren van parkeerplaatsen

Maak parkeren op privé-terrein mogelijk.

Bij herstructurering kan de introductie van carports en/of garages bij de eengezinswoningen van betekenis zijn.

Cluster parkeerplaatsen.

Dit kan bijvoorbeeld in het binnengebied van een stempel.

Laat het parkeren half ondergronds plaatsvinden, bij voorkeur met groene bedekking. Ook hiertoe kan het binnengebied van een stempel de geschikte plaats zijn.

Realiseer indien mogelijk parkeerkelders onder nieuwbouw.

Eventuele nieuwbouw op de plaats van beide winkelclusters in de wijk biedt hiertoe wellicht mogelijkheden.

Groenstructuur

Welke elementen behouden?	Hoe? (handreikingen)	Welke elementen versterken/als inspiratiebron gebruiken voor nieuwe ontwikkelingen?	Hoe? (handreikingen)
De hoeveelheid groen.	Door regulier onderhoud te plegen.	De oorspronkelijke kleurenrijkdom (bloemen).	Door het aanleggen van bloembedden in het openbare groen.
Het openbare karakter van het groen.	Door het aanwezige openbare groen openbaar te houden en nieuw groen niet geheel op te delen in privé-tuinen. Door erfafscheidingen een groen karakter te geven. Door erfafscheidingen bij herstructureringsingrepen te integreren in het ontwerp.	Het oorspronkelijke open en lichte karakter van het groen.	Door op donkere plekken in de wijk hoog opgaande struiken te snoeien en indien nodig bomen te kappen.
De zichtbaarheid van het groen.	Door parkeren niet meer langs de straten plaats te laten vinden maar te clusteren.	De zichtbaarheid van het groen.	Door parkeerplaatsen met groen in te pakken: lage heggen en/of halfverdiepte situering in het talud. Door parkeren op eigen terrein mogelijk te maken (zie ook het kader suggesties voor het situeren van parkeerplaatsen).
De diversiteit van het bomenbestand	Door regulier onderhoud te plegen.	De diversiteit van het bomenbestand	Door het plaatsen naambordjes bij de bomen om het didactische element weer naar voren te laten komen.

Architectuur: exterieur

Welke elementen behouden?	Hoe? (handreikingen)	Welke elementen versterken?	Hoe? (handreikingen)
De architectonische eenheid van de wijk.	De maatvoering en de belangrijkste uitwendige kenmerken zoals de flauw dakhelling en het materiaalgebruik als uitgangspunt nemen. Het gaat hierbij niet om het overnemen van de letterlijke 'footprint', maar om het voortborduren op de oorspronkelijke verhoudingen.	De toepassing van kleur en raamindeling om gevelritmiek te versterken.	Door de hoofdaccenten in de gevelwand een andere kleur te geven dan de nevenaccenten. Door ramen met roedeverdeling toe te passen.
De toepassing van kunst en decoratieve details om uniformiteit te doorbreken en samenhang te creëren.		De toepassing van kunst en decoratieve details om uniformiteit te doorbreken en samenhang te creëren.	Door in herstructureringsplannen ruimte te maken voor het (her-)gebruik van kunst en decoratieve details. Door bij renovatie van bestaande gebouwen de oorspronkelijke details weer terug te brengen.

Architectuur: interieur

Welke elementen behouden?	Hoe? (handreikingen)	Welke elementen versterken/als inspiratiebron gebruiken voor nieuwe ontwikkelingen?	Hoe? (handreikingen)
Het lichte karakter van de woningen.	Door de toepassing van grote vensterpartijen.	Het idee dat de indeling van het huis op de daarin onder te brengen gezinsvormen en leefpatronen toegesneden dient te zijn.	Bekijken in welke mate nieuwe doelgroepen een nieuwe indeling noodzakelijk maken.

Suggesties voor transformatie van indelingen van bestaande woningtypen:

Tweelaags portieketagewoningen: [Afb. 16 \(p.30\)](#)

Twee separate, gestapelde woningen kunnen samen één woning gaan vormen. Er hoeven dan alleen isolatiemaatregelen tussen de woningen plaats te vinden. In de trappenhuizen kan een scheidingsmuur worden gebouwd.

Drielaags portieketagewoningen: [Afb. 17 \(p.30\)](#)

De twee onderste lagen kunnen samen één woning gaan vormen. Vloerisolatiemaatregelen hoeven dan slechts tussen de tweelaags benedenwoning en de bovenwoning te worden getroffen.

Architectonische oplossingen:

- Door de toepassing van lichte, transparante aanbouwen kan de geringe diepte van bestaande bouwblokken worden uitgebreid. Als het gaat om bebouwing in een stempel kan door het plaatsen van dergelijke aanbouwen het naar binnen gerichte, tuinachtige karakter van het binnengebied versterkt worden.
- Logistiek noodzakelijke elementen zoals trappenhuizen en liften kunnen in torenachtige of anderszins zelfstandige aanbouwen aan voor- of achterzijde van etagebouw worden geplaatst. De geringe diepte van ca. 8 meter hoeft hierdoor niet belast te worden met de ruimte die logistieke functies vragen. Dergelijke elementen kunnen eveneens gebruikt worden om de gevelritmiek te versterken. [Afb. 18 \(p.31\)](#)

Samenhang

Welke elementen behouden?	Hoe? (handreikingen)	Welke elementen versterken/als inspiratiebron gebruiken voor nieuwe ontwikkelingen?	Hoe? (handreikingen)
De sterke samenhang tussen begrenzingen, structuren en architectuur.	Door ingrepen in een stempel repeterend toe te passen. Doe je iets in één stempel, probeer dan op dezelfde plaats in een stempel van hetzelfde type een soortgelijke ingreep te plegen. Door ingrepen in een straatwand repeterend toe te passen. Zo blijft de ritmiek in de straatwand behouden.	De samenhang tussen structuren en architectuur van de wijk enerzijds en de functies van de locaties (belangrijke gebouwen op belangrijke locaties).	Door los van de herstructureringsvraag voor de wijk als geheel plekken/locaties in de wijk aan te wijzen die door hun situering vragen om (nieuwe of vernieuwde) gebouwen met een bijzondere uitstraling, bijvoorbeeld omdat de plek aan de rand van de wijk als visitekaartje dient/kan dienen of omdat de plek het letterlijke middelpunt van de wijk vormt.

Locaties met 'ontwikkelingspotentie': [Afb. 19 \(p.31\)](#)

Winkelcentrum de Kleine Noork aan de oostzijde van de Josef Haydnlaan

TOELICHTING: het winkelcentrum functioneert niet meer als representatieve entree

Voormalig schoolgebouw aan de noordzijde van de Schubertstraat

TOELICHTING: dit gebouw bevindt zich in slechte staat en wordt niet meer gebruikt. Door sloop van het gebouw kan de plattegrond van de stempel overeenkomstig de buurstempels weer worden aangevuld.

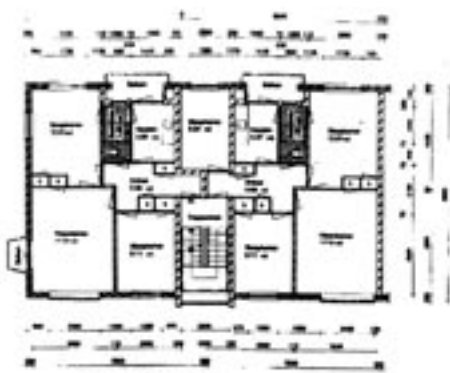
Voormalig schoolgebouw aan de noordzijde van de Mozartlaan

TOELICHTING: dit gebouw functioneert niet meer als schoolgebouw en heeft daardoor niet meer de sociale spilfunctie die het ooit had. Het staat echter op een plaats die op de letterlijke middenas van de wijk ligt. Deze prominente plek vraagt om een intensievere invulling.

Winkels tussen de Schumannstraat en de Mozartlaan

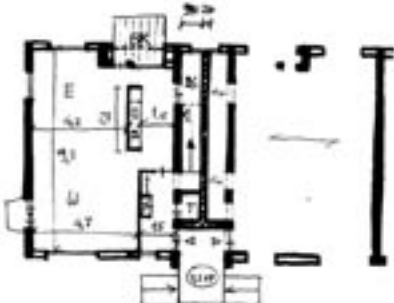
TOELICHTING: de winkelgebouwen op deze plaats worden niet meer druk bezocht en zijn bovendien niet allemaal meer als winkel in gebruik. De plek van het complex op de letterlijke middenas van de wijk en grenzend aan het groene tapijt, vraagt om een invulling die het centrale karakter van de plek benadrukt.

huidige plattegrond

Type A

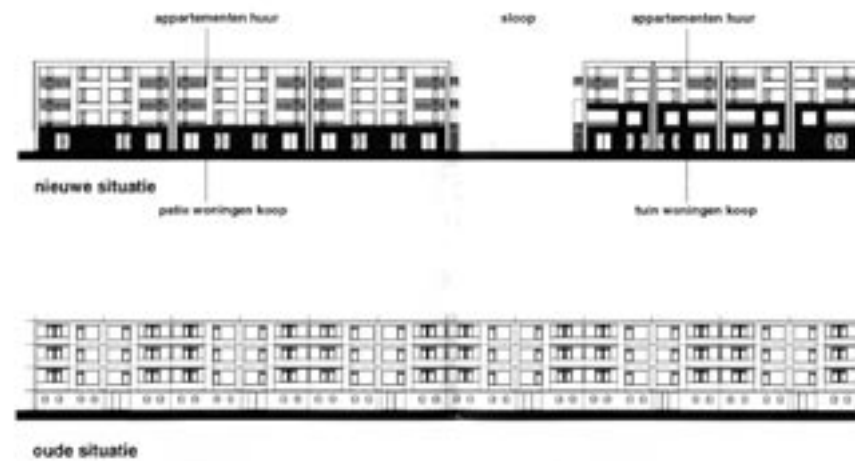
begane grond

1e verdieping

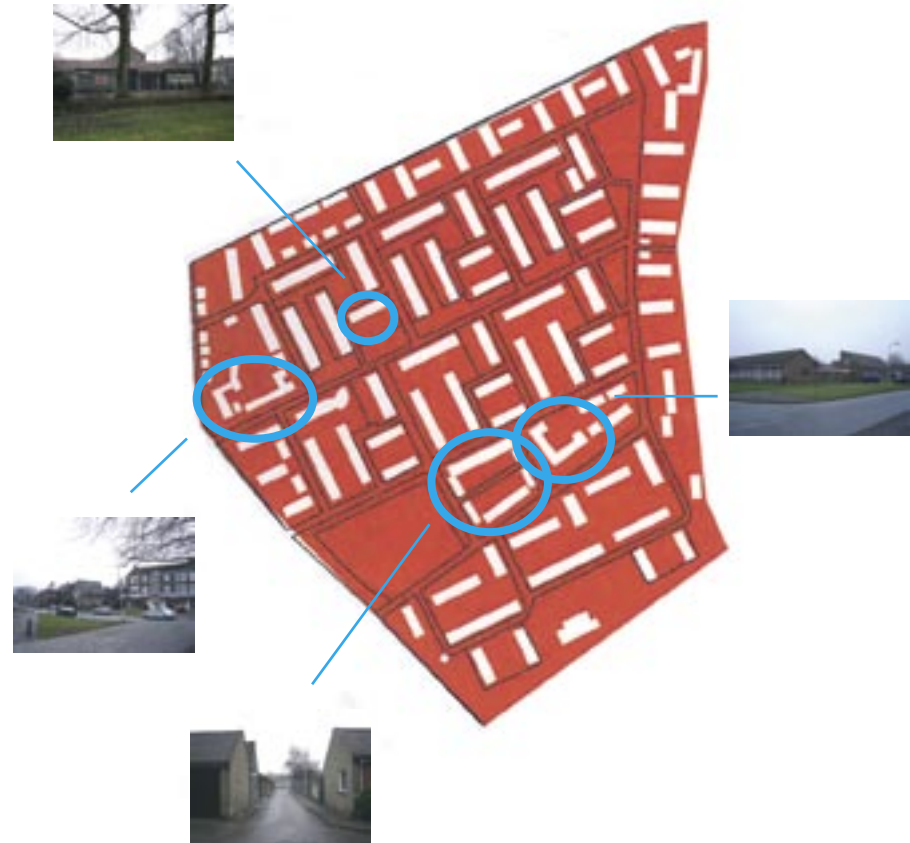
Afb. 16 Nieuwe indelingsmogelijkheden tweelaags wonen

Afb. 17 Referentiebeelden drielaags portieketagewoning

Afb. 18 Referentiebeeld plaatsing trappenhuizen en liften

Afb. 19 Locatie(s) met ontwikkelingspotentie

Literatuur

- Bosma, K., Wagenaar, C., *Een geruisloze doorbraak* (Rotterdam 1995)
- Van Rossem, V., *De organische woonwijk in open bebouwing* (Rotterdam 2002)
- Inventarisatie jongere bouwkunst 1850-1940*, beschrijving gemeente Hengelo (Zwolle 1990)
- Kuipers, M., *Toonbeelden van de wederopbouw. Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland* (Zwolle 2002)
- De naoorlogse wijk in historisch perspectief* (Zeist 2000)
- Van der Woud, A., *Het Nieuwe Bouwen. CIAM. Volkshuisvesting. Stedenbouw* (Otterlo 1983)
- De Lange, E., *Sober en solide. De Wederopbouw van Nederland 1940-1945* (Rotterdam 1995)
- De Bruijn, W., Smits, T., *Bouw- en woontechnische inventarisatie Klein Driene Oost, HBS Ons Belang* (Hengelo, z.j.)
- Wolf, P., *De Dirigent. Stedebouwkundig planconcept* (s.l., 2002)
- Arboretum Klein Driene* (s.l., z.j.)
- Diederer, Dirrix, Van Wylick, *Klein Driene te Hengelo. Planschema's 15-04-2004* (s.l., 2004)
- Diederer, Dirrix, Van Wylick, *Klein Driene - Hengelo. Studie bebouwing plangebied Händelstraat. April 2004'* (s.l., 2004)
- Het Oversticht, *Inventarisatie Klein Driene* (Zwolle/Hengelo 2003)
- De Lijn, *Wikken en wegen in waardevolle wijken* (Amsterdam 2001)
- Het Oversticht, *Cultuurhistorische waarden bij herstructurering en renovatie van wederopbouwwijken* (Zwolle 2001)
- Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting, *Ruimte voor verandering. Een inventarisatie van renovatie en transformatie in naoorlogse wijken in Nederland en internationaal* (Rotterdam 2003)
- Projectbureau Belvedere, *Behoedzaam sleutelen aan het geheugen van de stad. Cultuurhistorie en stedelijke vernieuwing* (s.l., z.j.)
- Belvedere, Nirov en RdMz, *Werken aan naoorlogse wijken. Cultuurhistorie in de herstructurering* (s.l. 2004)